

*Ганна Капустян
(Кременчук)*

ОПІР УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПОЛІТИЦІ ПРАВЛЯЧОГО РЕЖИМУ НАПРИКІНЦІ 1920-х рр.: МАЛОВІДОМИЙ ЕПІЗОД

Кардинальні суспільно-політичні зміни наприкінці ХХ сторіччя на терені колишнього СРСР, утворення нових незалежних держав вимагають враховувати історичний досвід минулих епох. Реалізація прагнення українського народу до державної самостійності в умовах імперського свавілля уявлялась багатьма особами, одержимими національною ідеєю, тільки через організовану боротьбу.

Значною мірою ця проблема перебувала у полі зору авторів, які досліджували козацький, гетьманський періоди української державності¹, а також Української Народної Республіки (УНР)². Із зрозумілих причин менша увага істориків приділялася періоду 1920-х років. В науковій літературі практично відсутній аналіз соціально-політичної поведінки українського селянства щодо державної самостійності того часу.

Важливим при цьому постає вивчення суті і змісту проблеми сприйняття українським селянством самої ідеї державної самостійності та активної боротьби за її втілення впродовж 20-х років ХХ ст., зокрема, на прикладі історії викриття органами Державного політичного управління (ДПУ) УСРР організації «Союз визволення України» (не плутати зі «Спілкою визволення України» — «СВУ»), чому й присвячена дана публікація.

Національне пробудження українського селянства, прояви його національної самосвідомості у перше двадцятиріччя ХХ ст. тісно пов'язані з аграрним питанням. Вони, зокрема, спостерігалися в спонтанних окремих вимогах «україномовної школи і політичної автономії для України» збунтованого в 1902 році полтавського села³, набуваючи дедалі ширшого розповсюдження всієї Україною.

Розбурханий російськими революціями 1904–1905 і 1917 рр., Першою світовою війною 1914–1918 і Визвольними змаганнями 1917–1920 рр., консерватизм українського селянства прагнув досягти омріяних «землі і волі» як незаперечних цінностей людського існування. Намагання ж більшовиків під гаслом радянської влади — начебто влади робітників і селян — вибудувати свою систему взаємин держави з українським селянством, викликало в останнього спротив. Селянство вбачало в цьому лише бажання «комісарів» вилучити у нього сільськогосподарську продукцію. А всі розмови про якусь там світову революцію розцінювало як бажання комуністів реалізувати на практиці власні імперські амбіції.

Про небезпечність для більшовицького режиму подальшого рішучого опору селянства його аграрній і продовольчій політиці на початку 20-х років свідчить категорична вимога командуючого Збройними силами України і Криму Михайла Фрунзе в 1921 році припинити будь-які реквізиції зерна у селян. Командуючий був переконаний в тому, що на війська не можна більше покладатися при втихомиренні села⁴.

Проте, протягом 20-х років під впливом непівських нововведень змінювались стосунки між владою і селянством. Навіть дозована лібералізація економічного життя позитивно сприймалася селянством. Політика «нового курсу» посилила тягу селянина-виробника до відтворення власного господарства, принесла позитивні результати у відродженні продуктивних сил, в пожвавленні сільськогосподарського ринку. Це, в свою чергу, призвело до виправлення загальної соціально-економічної і стабілізації політичної ситуації на селі, яке поступово заспокоювалося.

Однак, диспропорція, яка склалася у другій половині 20-х років в цінах на промислову і сільськогосподарську продукцію, боляче сприймалася селянством. Затримка ним поставок товарного хліба на ринок, очікування належної ціни для його збуту, послужила сигналом для більшовицької влади, щоб силою втрутитися в селянський механізм виробництва і збуту хліба, з метою вилучення останнього будь-якою ціною і будь-якими методами.

Хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. прискорила це втручання і загострила соціально-політичні протиріччя в українському селі. Інформаційні повідомлення з місць на адресу вищого партійно-державного керівництва свідчили про зростання соціального невдоволення на селі, активізацію селянських виступів з конкретними економічними та політичними вимогами.

В масі, головним чином, спонтанних селянських поривань і закликів до збройної боротьби з режимом, серед багатьох виявлених на селі і «ліквідованих» органами ДПУ реальних, напівреальних та цілком міфічних «контрреволюційних організацій», «куркульських виступів», «терористичних проявів», виділяється випадок з викриттям чекістами організації «Союз визволення України», очолюваної колишнім «петлюрівським» офіцером Кіндратом Саваринським. За даними ДПУ, вона існува-

ла на території Вороновицького району Вінницької округи з перших місяців 1928 року, тобто відразу після впровадження генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Йосифом Сталіним «надзвичайщини» з метою подолання хлібозаготівельної кризи.

Архівні документи колишньої радянської спецслужби засвідчили існування підпільної організованої групи, кістяк якої складали селяни. В спеціальному «Меморандумі» голови ДПУ УСРР Всеволода Балицького, направленому секретарю ЦК КП(б)У Лазарю Кагановичу, повідомлялося, що ця організація готувала «збройний виступ проти Радянської влади під гаслом боротьби за УНР». До складу організації входило більше 30 осіб, які підпільно діяли в кількох селах Вороновецького району — Волеводівці, Війтівці, Плоскій Дубині, Арсенівських хуторах, Ганщині та інших.

Згідно із розробленим її керівниками планом, 25 членів організації спочатку мали здобути коней на економії цукрового заводу, щоб уже кінними повстанськими загонами здійснити наліт на кілька радянських відділів міліції з метою захопити зброю і кількісно поповнити групи повстанців за рахунок звільнених ними заарештованих. Як зазначалося у згаданому меморандумі, «...Саваринський передбачав здійснити вдень наліт на районні радянські і партійні установи і розгромити їх, роздобути грошей і відкрито виступити перед населенням з закликом до повстання, як шляхом успішної агітації, так і через розповсюдження серед населення спеціальної відозви, яку Саваринський попередньо склав і планував роздрукувати в одному із райцентрів».

Повстанці розраховували, що в разі успішної агітації і розповсюдження відозви до них будуть приєднуватися не тільки невдоволене населення, але і територіальні військові частини. Залучення останніх до повстанців повинно було стати вирішальним моментом, оскільки відкривало можливість для взяття ними під контроль окружних центрів і створювало перспективу поширення повстання навіть до всеукраїнського масштабу.

Далі у документі зазначалося, що співробітникам ДПУ вдалося своєчасно запобігти здійсненню плану повсталих: «Маючи абсолютно точні дані про те, що Саваринський на чолі загону з 23 осіб, мав наміри виступити о 9 годині 11 червня, ми підготували операцію і за годину до виступу зняли всіх повстанців в той час, коли частина з них (9 осіб) зібралася в полі для нальоту на економію, а решта знаходилась у себе вдома, чекаючи звістки із збірного пункту».

Отже, органами ДПУ були заарештовані:

1. Саваринський Кіндрат — отаман, колишній петлюрівський офіцер, с. Воловодівка;
2. Комар Юхим — сотник, селянин, с. Воловодівка;
3. Довбня Клим — сотник, селянин, с. Воловодівка;
4. Нартовський Каетан — сотник, селянин, с. Воловодівка;

5. Назаренко Сидір — сотник, селянин, с. Війтівці;
6. Кугай Іван — сотник, бандит, що переховувався;
7. Зозуля Петро — селянин, с. Ковалівка;
8. Радецький Петро — помічник отамана Саваринського, колишній петлюрівський офіцер і колишній учасник банди Лихо, с. Ганщина;
9. Хмеляр Ананій — повстанець, с. Воловодівка;
10. Гусак Тимофій — повстанець, селянин, с. Воловодівка;
11. Іщенко Сазон — повстанець, селянин, с. Воловодівка;
12. Пукас Потап — повстанець, селянин, с. Воловодівка;
13. Проворенко Сільвестр — повстанець, селянин, с. Воловодівка;
14. Данилюк Ілько — повстанець, селянин, с. Війтівці;
15. Чарната — повстанець, селянин, с. Ковалівка;
16. Карпенко Олександр — повстанець, с. Ковалівка;
17. Самикрас Каленик — повстанець, селянин, с. Війтівці;
18. Швидкий Григорій — повстанець, селянин, с. Війтівці;
19. Довбня Лука — повстанець, селянин, Арсенівські хутори;
20. Мартиновський Єриней — повстанець, селянин, с. Обідне;
21. Семикрас Артем — повстанець, селянин, с. Обідне;
22. Довбня Василь — повстанець, селянин, с. Воловодівка;
23. Довбня Антон — повстанець, селянин, с. Воловодівка».

Крім цих людей, співробітники ДПУ заарештували також п'ятьох осіб, які постачали повстанцям зброю.

Під час арешту у Саваринського було відібрано револьвер «Кольт», рукопис відозви за підписом «Союз визволення України» і 5 топографічних карт.

Щодо соціального складу повстанців, то у «Меморандумі» зазначалося, що за виключенням Саваринського і Радецького, то були селяни «з кримінальним минулим». Далі повідомлялося, що «...Саваринський утримувався від вербування інтелігенції, оскільки вона, з його точки зору, могла провалити всю справу через м'якотілість». Він розраховував залучити інтелігенцію лише після захоплення райцентрів і випусків відозви.

«Таким чином, — доходив висновку голова ДПУ УСРР, — виникнення Вороновицької повстанської організації є результатом діяльності петлюрівця Саваринського — виразника сьогоднішньої озлобленості куркульства, що зросла на ґрунті і проведенні останніх кампаній на селі»⁵.

Окремо слід охарактеризувати відозву «Союзу визволення України». Вона наскрізь пронизана ідеєю непокори більшовицькому режиму, політику якого повстанці вважали поверненням до кріпосного права, «яке давно забуте нашими предками». Позбутися «більшовицького ярма», голоду і «кріпосного права» можливо лише за умови збройної боротьби з режимом: «Хто не хоче гинути з голоду, тягти більшовицьке ярмо і обробляти кріпосне право — до зброї!».

Відозва закликала до протесту проти несправедливих і нереальних податків на селі: «...Більшовики дійшли вже до такого нахабства, що зумисне пограбувавши весь наш хліб, змушують голодувати, придумують різноманітні непосильні податки, обкладають все те, що є і чого немає, самі ж, окрім шкіродерства нічого не роблять, а тільки п'ють і гуляють».

Лейтмотивом лунала думка про те, що більшовицький режим підім'яв під себе свободу і шлях до неї тепер лежить через збройну боротьбу, заклики до якої не раз звучать у відозві: «Скинемо більшовицьке ярмо і заведемо дійсну республіку Рад, де кожен буде вільним і буде працювати на себе».

На думку авторів, для правильного функціонування селянського господарства необхідна була вільна торгівля: «Вільна торгівля, вільна праця, — все для кожного, за його здібностями. Земля — селянам, без кріпосного права!», — виголошувала відозва. Водночас досить невизначеною була позиція щодо майбутнього промисловості: «Пустимо всі фабрики і заводи і заживемо вільним життям». А далі документ дає зрозуміти, що повстанці вбачають своє майбутнє у вільному світі, «так як живе увесь світ». Закінчувалася відозва закликом: «Нехай живе свобода!»⁶.

За інформацією ДПУ, «Союз визволення України» виник внаслідок зміни курсу більшовицького режиму на селі, запровадження надзвичайних заходів, що розпочиналися саме з примусових хлібозаготівель. Організація виникла в першій половині 1928 р., до її складу увійшли селяни-власники, колишні учасники повстанського руху часів воєнного комунізму (1919–1921 рр.), а керівник був колишнім офіцером армії УНР. В намірах повстанської організації, хоча і нездійснених, позначався, на думку співробітників ДПУ, слід «петлюрівщини», тобто українського національно-самостійницького руху.

Якщо інші прояви повстанського руху в Україні сходять нанівець на початку 1920-х років, то коріння «петлюрівщини» ще буде про себе нагадувати поодинокими паростками, які в тому чи іншому місці, при сприятливих обставинах, будуть з'являтися в українському суспільно-політичному житті, нагадуючи про незнищенне бажання жити у вільній державі. Ще в 1923 р. секретар ЦК КП(б)У Дмитро Лебідь зазначав про це в інформаційному листі до всіх членів і кандидатів ЦК і секретарів губкомів партії: «...Невдоволення проти представників властей змішується з шовіністичним настроєм, природним для українського села»⁷.

З'явившись на ґрунті загального невдоволення села, викликаного надзвичайними заходами, підпитуючись незнищеними більшовицькою владою «залишками петлюрівщини», організація «Союз визволення України» стала однією із перших у загальному стихійному опорі українського села примусовим хлібозаготівлям, розкуркуленню, насильницької колективізації індивідуальних селянських господарств.

Рішуче неприйняття селянами встановленого владою суспільного порядку обумовлювало включення гасел національного спрямування до спектру політичних і соціально-економічних вимог. Певну роль відіграло прагнення подолати принизливе рабство, що здавна вкарбувалося у соціальну пам'ять і ментальність українського селянства. Цим же можна пояснити і обрання селянами таких форм і методів боротьби, якими вони користувалися раніше, зокрема за часів Визвольних змагань. Ця особливість мислення і дій, суспільна позиція значної частини селянства України 1920-х років вказують на сформовану, але зазвичай приховану, потребу власної державності. І тільки за певних історичних обставин вона набувала чіткого формулювання у повстанських гаслах, як це видно на прикладі селян Вінниччини.

Перспективний погляд історика на дослідження даної проблеми неминуче виокремить подальший напрямок майбутнього її вивчення, а саме: виявлення в архівах матеріалів персональних кримінальних справ учасників «Союзу визволення України» та інших подібних повстансько-селянських організацій.

Примітки

- ¹ Див.: *Смолій В.А.* Феномен українського козацтва в загально-історичному контексті // Український історичний журнал. — 1991. — № 5. — С. 61–72; *Мельник Л.Г.* Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1670 рр.): Навч. посібник. — К., 1995. — 104 с. та ін. видання.
- ² Див.: *Донцов Д.* Дух нашої давнини. — Дрогобич, Б.р. — 204 с.; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. — К., 1996. — 360 с. та ін. видання.
- ³ *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — К., 2000. — С. 51.
- ⁴ Див.: Діло. — 1922. — 9 жовтня.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 228–233.
- ⁶ Там само. — Арк. 232.
- ⁷ Державний архів Полтавської області. — Ф. Р.–9032. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 150.